

Концепція національного кримінально-процесуального судочинства в контексті судово-правової реформи

Інна МУДРАК,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
аспірант кафедри кримінального
процесу

Потреба в докорінних змінах у сфері кримінального процесу, зокрема, в напрацюванні нової концепції національного кримінально-процесуального судочинства, назріла давно. Теоретичне розв'язання цієї проблеми дасть змогу виробити нові механізми ефективного захисту прав і свобод людини, сформулювати переконаність особи й суспільства в дієвості принципу верховенства права, підвищити рівень довіри громадян України до інститутів влади загалом. Особливу роль відводять формуванню громадянської позиції майбутніх правозастосовників у сфері кримінального правосуддя [2, 7].

Важко переоцінити масштабність завдань судової реформи, що відбуваються в державі, адже «йдеться не просто про судову, а про судово-правову реформу, яка має охоплювати, окрім судів, також суміжні сфери, зокрема, прокуратуру й адвокатуру, діяльність яких безпосередньо пов'язана із судочинством, а також законодавче удосконалення різних видів судочинства» [5].

У цьому контексті, на нашу думку, слід відзначити практичне виведення судової промови державного обвинувача та судової промови захисника в кримінальному судочинстві на якісно новий рівень необхідно передусім пов'язувати з незалежною судовою системою України, що виключатиме фаворитизм та корумпованість.

Судова система має складатися з високоосвічених, невідкупних фахівців та високопрофесійних правничих асоціацій, які викриватимуть випадки неетичної поведінки з боку суддів (а також державних обвинувачів та захисників) і тиску на суди, апелюватимуть до преси. Можливість оперативної публікації і доступність судових рішень для громадськості забезпечить прозорість у здійсненні правосуддя та виконанні судових рішень. Водночас це не має означати, що допускатимуться позапроцесуальні контакти зі сторонами (ex parte communications) за зачиненими дверима [9]. Недоліки в роботі суддів, помилки, яких вони припускаються, можна пояснити не тільки об'єктивними причинами та невідворотними чинниками, а й браком професіоналізму, відповідальності перед співгромадянами, державою й суспільством. Суди й судді мусять поліпшувати організацію своєї роботи, підвищувати рівень культури судових процесів, виявляти принциповість і непримирність до будь-яких порушень законності та правопорядку [8].

Передбачається, що саме такі основні положення (їх процесуальна реалізація) мають стати практичною транскрипцією судово-правової реформи для суспільства, а судова промова в цьому контексті – справді функ-

ціональним кримінально-процесуальним механізмом захисту прав і свобод людини і громадянина.

Зазначимо, великим кроком уперед на шляху здійснення судово-правової реформи слід вважати прийняття Закону України «Про реформування і статус суддів», що набрав чинності 3 серпня 2010 року. Закон істотно підвищує вимоги до судді, декларуючи дієву систему підбору суддівських кадрів. Зокрема, особливу увагу звертають на себе розділ III «Професійні судді, народні засідателі та присяжні» (включає загальні положення статусу судді, народного засідателя та присяжних, всебічно регламентує забезпечення незалежності судді); розділ IV «Порядок зайняття посади судді суду загальної юрисдикції» (роз'яснює законодавчо вдосконалений порядок проведення добору кандидатів та порядок призначення на посаду судді, а також спеціальну підготовку кандидатів на посаду судді, зокрема запровадження кваліфікаційних іспитів); розділ V «Забезпечення належного кваліфікаційного рівня судді» (констатується створення Національної школи суддів України – державної установи зі спеціальним статусом, що забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для судової системи та здійснює науково-дослідну діяльність); розділ VI «Дисциплінарна відповідальність судді» (роз'яснюється якісно доповнені та законодавчо закріплені підстави й порядок застосування до суддів дисциплінарної відповідальності).

Такі законодавчі новели за умови їх найшвидшої якісної імплементації в практичну кримінально-процесуальну діяльність видаються надзвичайно прогресивними: вони становлять міцний фундамент незалежної й демократичної національної судової системи, зокрема національного кримінально-процесуального судочинства.

Особливо хотілося б наголосити на високоїдейній очевидності створення Національної школи суддів України, до головних завдань якої згідно зі ст. 82 Закону

України «Про судоустрій і статус судів» відносять: практичну підготовку кандидатів на посаду судді; підготовку суддів, яких призначено на посаду судді вперше; яких обрано на посаду судді безстроково; яких призначено на адміністративні посади в судах; періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня кваліфікації; підготовку працівників апаратів судів; проведення наукових досліджень з питань удосконалення судочинства; вивчення міжнародного досвіду організації діяльності судів; науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії та Вищої ради юстиції. Так, у п. 6 ст. 54 закону сказано: «Суддя, призначений на посаду судді вперше, проходить щорічну двотижневу підготовку у Національній школі суддів України. Суддя, який обіймає посаду судді безстроково, проходить двотижневу підготовку у Національній школі суддів України не менше, ніж раз на три роки» [3].

Слід погодитися з думкою С. Ківалова, що професіоналізм не є постійною та незмінною категорією. Цій категорії притаманні і формування, і руйнація. Тому підвищення рівня професіоналізму потребує постійних зусиль відповідно до змін, що відбуваються у часі та просторі і створюють певні сучасні вимоги до змісту професіоналізму. Все це досягається шляхом поєднання навчання, виховання, набуття досвіду практичної діяльності, засвоєння ціннісних орієнтацій суспільства, адаптації до сучасних суспільних вимог тощо [4, с. 4].

На нашу думку, ідея заснування Національної школи суддів України має виправдати себе ще й з огляду на те, що сучасні трансформаційні процеси національного менталітету та переосмислення в їх контексті важливих аспектів судочинства синтезуватимуть у професійній суддівській правосвідомості правову традицію, забезпечуватимуть панорамне бачення суддею своєї місії з позиції правосуддя майбутнього (підкреслимо, не з меркантильно-сьогоденної позиції), сприятимуть усвідомленню ним надзвичайної соціальної цінності своєї діяльності та формуванню високої професійної відповідальності судді, його соціально-ціннісної орієнтації. «Переконання формується під час діяльності, а на його адекватність впливають різні переміни», – читаємо у Ю. М. Грошевого. Саме з таких позицій слід оцінювати намір простежити різноплановий характер співвідношення переконання й професійної правосвідомості суддів [1, с. 54]. Це підводить до думки, що професійну правосвідомість суддів як регульовальну основу під час виконання ними професійних обов'язків слід постійно розширювати й збагачувати, теоретично вдосконалювати й морально оздоровлювати з метою монолітності суддівської свідомості. Крім того, як доречно зауважує М. Мельник, украї важливим видається подолання стереотипу, що голова суду є начальником для судді. «Перепрошую за категоричність, але, по суті, йдеться про позбавлення суддів рабської психології. Це завжди і в усіх сферах непросто. Судді повинні зрозуміти, що утвердження їхнього статусу та процесуальної незалежності значною мірою залежить від них самих» [8]. Таке непросто завдання нині стоїть і перед Національною школою суддів України.

Іншими словами, глобальна місія Національної школи суддів України полягає в підготовці судді якісно нового типу, морального понятійно-категоріального апарату та професійна правосвідомість якого гармоніюватиме та дієво втілюватиме конституційний принцип незалежності судової влади. Цей відправний момент слугуватиме, зокрема, підвищенню ефективності судових промов державного обвинувача та захисника в кримінальному судочинстві, оскільки судовий виступ в умовах забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ набуває особливої прагматичної актуальності і значною мірою впливає на формування концепції національного

кримінально-процесуального судочинства – в контексті комплексної переорієнтації науково-теоретичних та функціонально-прагматичних правових основ у сфері здійснення правосуддя.

З огляду на нинішню актуальність проблематики співвідношення суспільних і особистих інтересів, ставлення держави до особи, що виражається в засадах публічності й диспозитивності, слід зацентувати на еволюції кримінально-процесуального законодавства, яка являє собою закономірний результат непростого пошуку, трансформації правової системи. У цій трансформації держава поступово відходить від тоталітарних уявлень у судочинстві, схиляється до гуманніших норм, спрямованих на захист прав й інтересів людини. Але захистити одночасно інтереси держави й суспільства, права й інтереси обвинуваченого й потерпілого, які зазвичай протилежні – завдання складне. Потрібно зберегти баланс між інтересами суспільства й інтересами окремої людини.

У країнах, де пріоритет віддається диспозитивності, спостерігається така закономірність: що вищий рівень правової культури народу, що природніша й популярніша ідея правослухняності, то менше правових норм приймають у державі. Тобто допускається наявність прогалів у законодавстві, а правові норми формують лише на рівні засад без їхньої деталізації. Такі явища спостерігаються, зокрема, в країнах Європейського співтовариства. В державах, де превалює принцип публічності, на громадянина покладається великий обсяг обов'язків, їх виконання забезпечується застосуванням суворих санкцій. Тут масове невиконання обов'язків спричиняє прийняття великої кількості нормативних актів, цільових програм, які накопичуються, а потім забуваються й не виконуються. Мабуть, існує певна межа, за якою нормотворчість наказового характеру втрачає сенс, шкодить державі та суспільству. Як відомо, в кризовий час розширюється сфера юридичних обов'язків, вводяться, але майже відразу знецінюються санкції, причому застосовують їх, щоб створити ілюзію ефективності зростаючого державного примусу.

Загальні риси диспозитивності й публічності в кримінальному процесі України переплітаються з такими протиріччями, що доходиш висновку: радянський погляд на співвідношення зазначених засад необхідно докорінно переглянути. І ось чому. Наприклад, відповідно до ст. 263 КПК України підсудний вправі давати показання в будь-який момент судового слідства або відмовитися їх давати, а також відповідати на запитання (диспозитивність), але головуючий може не дати на це дозволу (публічність), хоча законодавством не встановлено, що це можливо, й не визначено випадки такої можливості. Слід зазначити, що законодавець інколи вдається до такого заходу: надає особі право й тут таки припускає можливість відступу від нього за розсудом слідчого чи судді. В таких ситуаціях виникає видимість диспозитивності, хоча насправді панує публічність. Закон допускає формулювання «як правило», «у невідкладних випадках», «з дозволу суду» тощо, які через їх невизначеність обмежують права учасників процесу.

Диспозитивна засада притаманна правилу про недопустимість «повернення до гіршого» для засудженого (виправданого), який оскаржив вирок: приватний інтерес (свобода безбоязного оскарження вироку) дорожчий, ніж досягнення істини в кримінальній справі. Однак цього разу приватні засади перекриваються публічними, якщо поряд зі скаргою захисту є подання прокурора чи скарга потерпілого, які можуть спричинити погіршення становища засудженого чи виправданого (переважає публічний характер) [10].

Отож, на наше глибоке переконання, засади диспозитивності в кримінальному процесі мають посилювати-

ся. Однак виникає передчуття, що збільшення злочинних проявів, особливо таких, як терористичні акти, наркоманія, корупція тощо, які створюють загрозу національній безпеці держави й суспільства, спонукатиме і до певних обмежень прав та свобод людини, тобто проявів публічності. Про це свідчить досвід інших держав, які пройшли фазу сприйняття прав і свобод окремої людини як категорію, що превалює над інтересами суспільства, і дійшли висновку: все має бути в поміркованих межах [10]. Крім того, не слід забувати, що «індивідуальна свідомість людини, тобто свідомість окремого індивідуума, завжди є суспільним продуктом» [1, с. 57].

Виходячи зі сказаного, хотілося б звернути увагу на таке: серед учених-процесуалістів, які висловлюються за розширення діапазону диспозитивності в кримінальному судочинстві України, наголошуючи на ідеї спрощення судочинства, зустрічається думка, що за умов спрощення судочинства актуальність і необхідність судових дебатів (судових промов сторін) у кримінальному судочинстві нівелюється [12]. Зауважимо, що вона, звичайно, має право на існування, втім доволі дискусійна. Подібну концепцію, втілену в проєкті нового КПК України, розробленого Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, вже піддано критиці в юридичній літературі [6, с. 3]. «За такої моделі, – зауважує В. Тертишник, – у нас можуть з'явитися засуджені «без суду і слідства», а що ще гірше – «без вини винувати» [7, с. 117]. О. Тертишник стверджує, що не витримує критики спроба запровадити незрілу модель спрощеного судочинства [11].

Слід констатувати: процесуальна форма з усіма її, на перший погляд, незначущими судовими формальностями – це не якась дрібниця, а істотний засіб обмеження влади правом, засіб протидії свавілля й непорядності чиновників, засіб забезпечення захисту прав і свобод людини від невинуватого обмеження, засіб зміцнення гарантій істини і справедливості правосуддя. Якщо їх замало, є небезпека судових помилок і зловживань, якщо їх забагато, виникає небезпека судової тяганини, за якої може забутися безпосередня мета судочинства. Оптимальний варіант – їх поміркована достатність [11].

Наголосимо, що запозичена надмірна простота кримінально-процесуального реформування, на яку може поспішно погодитися законодавець, на нинішньому етапі розвитку держави й суспільства здатна призвести до нечужаних зловживань у сфері судочинства. Пояснення тут видається очевидним: слід визнати, що впродовж останніх років судова влада в Україні зазнавала безпрецедентного, як на сучасну європейську цивілізацію, втручання. На словах проголошувалися правильні гасла щодо незалежності та об'єктивності суду, а насправді робилося все, аби перетворити його на придаток виконавчої влади, інструмент досягнення політичних, бізнесових та інших приватних цілей. Тобто суду відводили роль «оформлювача рішення». Ось і виникає закономірне запитання: чи не сприятиме продовженню таких кулуарних процесів у судовій системі нашої країни концепція спрощення судочинства? Слід погодитися з тим, що ефективність будь-яких новацій в українському кримінальному судочинстві, сутність яких укорінена в менталітеті західної цивілізації, може бути досягнута тільки за комплексного підходу, що передбачає глибоке соціологічне опрацювання законотворчих ініціатив принципового, структурного характеру [2, с. 26]. Н. Федорчук висловлює думку, що кримінальний процес у проєкті КПК України, розробленому Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, ґрунтується на презумпції сумлінного користування правами та виконанні своїх обов'язків. Аби ця система запрацювала, потрібно зосередитися на підборі професійних та етич-

них кадрів. Цілком погоджуючись із цим судженням, зазначимо, що такий «підбір професійних та етичних кадрів», безсумнівно, триватиме не місяць і навіть не рік, а набагато більший часовий проміжок, оскільки має починатися зі студентської аудиторії.

Вважаємо за потрібне наголосити, що першочерговою запорукою подальшої демократизації Української держави на сучасному етапі може стати тільки світоглядна перебудова концепції національного кримінально-процесуального судочинства. У цьому контексті недооцінюється місце та роль кримінального судочинства (кримінально-процесуальної науки) в суспільному житті, що з часом здатне впливати на мінливі стани та виховання (на ментальному рівні) суспільної правосвідомості (в т. ч. правослухняності), тобто генерувати правовий менталітет нації. Має силу і зворотний зв'язок. Як зазначається в теорії права, правовий менталітет становить глибинний рівень правосвідомлення народу й окремої особи, включає усвідомлене й неусвідомлене сприйняття права. Цей чинник, впливаючи на мотиваційну структуру діяльності учасників кримінального судочинства, визначає не тільки особисті цілі, яких прагнуть досягти за допомогою відповідних кримінально-процесуальних засобів, а й формує всі риси кримінального судочинства, включаючи власне цілі, методи галузевого правового регулювання [2, с. 19].

Водночас вважаємо, що подальше діалектичне дослідження феноменологічної природи та процесуального значення судової промови в національному кримінальному судочинстві в правотворчому аспекті здатне вивести правосвідомість до сучасного праворозуміння, а в правозастосовному – дасть змогу реально наповнити кримінальний процес гуманістичним змістом, матеріалізувати в судово-правовій реформі пріоритет суспільних інтересів, інтересів конкретного громадянина, що також є забезпеченням юридичної захищеності особи в кримінальному судочинстві.

Джерела

1. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судебного уложения в уголовном судопроизводстве. – Х.: Вища школа, 1975. – 143 с.
2. *Гурджі Ю. О.* Правовий захист особи в кримінальному процесі України: теорія та методологія: Автореф. дис...доктора юрид. наук: 12.00.09 / Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 40 с.
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». – www.zakon.rada.gov.ua
4. *Ківалов С. В.* Професіоналізм як об'єкт наукового аналізу // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. – О., 2010. – С. 3–8.
5. *Ківалов С. В.* Судебная реформа: от слов – к делу. – www.kivalov.com.ua
6. *Мойсик В.* УПК к принятию еще не готов // Юридическая практика. – 2004. – № 29. – С. 1–4.
7. *Тертишник В.* Без суду і слідства: гострі кути реформування кримінально-процесуального законодавства // Юридичний журнал. – 2004. – №11. – С.116–118.
8. www.lawyer.org.ua/?w=p&i=&d=610
9. www.dt.ua/1000/1050/59367/?printpreview
10. www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/04FB76DE2D0D1F73C2256EF30046267B?OpenDocument
11. www.justinian.com.ua/article.php?id=2407
12. www.legalweekly.com.ua/article/?uid=1422